

महाराष्ट्र राज्यातील मध्यान्ह भोजन योजनेचे विश्लेषण

सरस्वती शामराव मगदूम संशोधक विद्यार्थिनी, गृहशास्त्र विभाग, राजाराम महाविद्यालय, कोल्हापूर
डॉ. आर.एम. कांबळे, संशोधन मार्गदर्शक, गृहशास्त्र विभाग, राजाराम महाविद्यालय, कोल्हापूर

• प्रस्तावना

मुलांच्या सर्वांगीण विकासाकरिता शालेय शिक्षणाचा सर्वात मोठा वाटा आहे. शालेय शिक्षण हे साधारणतः प्राथमिक (वयोवर्ष ६ ते १०), माध्यमिक (वयोवर्ष १० ते १६) व उच्च माध्यमिक (वयोवर्ष १६ ते १८) असे संबोधले जाते. यामध्ये मुलांचे खेळते वय, वाढत्या वयानुसार होणारे शारीरिक, भावनिक, मानसिक बदल व त्यप्रमाणे त्यांच्या आहारातील बदल आणि मागणीनुसार अन्नपुरवठा कारणे अत्यंत आवश्यक आहे. अन्यथा या वयामध्ये कुपोषणासारख्या समस्यांना बळी जावे लागते. कुपोषित बालके पुढे किशोरवय व प्रौढावस्थेकडे गेली की पुन्हा पुढील बाबींचा गुंतागुंत होते. एकूणच कुटुंब, समुदाय व एकंदरीत देशाचे आर्थिक, सामाजिक आणि मानसिक आरोग्य धोक्यात येते. यासाठी शालेय बालकांकडे अतिलक्ष देणे व काळजी घेणे आवश्यक आहे. हाच हेतू विचारात घेऊन या वयातील बालकांसाठी अनेक आरोग्यदायी आणि पूरक आहार योजना शासन स्तरावरून राबविण्याचे विचारात घेतले गेले.

महाराष्ट्र राज्य मध्यान्ह भोजन कार्यक्रम हा राज्यभरातील शालेय मुलांना पौष्टिक आहार देण्याच्या उद्देशाने महत्त्वाचा उपक्रम आहे. महाराष्ट्र शासनाच्या आश्रयाने राबविण्यात आलेला, हा कार्यक्रम मुलांचे पोषण आहार वाढवणे आणि शाळेतील उपस्थिती व कामगिरी सुधारणे या दुहेरी उद्दिष्टांसाठी तयार करण्यात आला आहे.

हा कार्यक्रम ग्रामीण आणि शहरी दोन्ही भागात कार्यरत आहे, सरकारी आणि सरकारी अनुदानित शाळांमध्ये तसेच काही इतर शैक्षणिक संस्थांमध्ये नोंदणी केलेल्या विद्यार्थ्यांची सेवा पुरवतो. हे सुनिश्चित करते की मुलांना शाळेच्या दिवसात संतुलित आणि स्वच्छ जेवण मिळते, ज्यामुळे त्यांचे एकंदर आरोग्य आणि कल्याण वाढते.

महाराष्ट्र राज्य मध्यान्ह भोजन कार्यक्रमाच्या प्राथमिक उद्दिष्टांपैकी एक म्हणजे शालेय मुलांमधील कुपोषणाचा सामना करणे, ही समस्या राज्यातील अनेक भागांमध्ये कायम आहे. तांदूळ, मसूर, भाज्या आणि फळे यांसारखे पौष्टिक जेवण पुरवून, हा कार्यक्रम आर्थिकदृष्ट्या वंचित पार्श्वभूमीतील मुलांच्या आहाराच्या गरजा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करतो.

शिवाय, मध्यान्ह भोजनाची तरतूद शाळेतील उपस्थितीचे दर वाढवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरली आहे, विशेषतः दुर्लक्षित समुदायांमध्ये जेथे मुलांना भूक किंवा आर्थिक अडचणींमुळे वर्ग वगळण्यास भाग पाडले जाऊ शकते. मुलांना शाळेत पोषक आहार मिळण्याची खात्री करून, हा कार्यक्रम शिक्षणासाठी अनुकूल वातावरण तयार करण्यात मदत करतो आणि शैक्षणिक समानता वाढवतो.

महाराष्ट्र सरकार, शैक्षणिक संस्था, स्वयंसेवी संस्था आणि सामुदायिक संस्थांसह विविध भागधारकांच्या सहकार्याने, कार्यक्रमाची प्रभावीपणे अंमलबजावणी आणि देखरेख करण्यासाठी अथक परिश्रम करते. जेवण निर्धारित पौष्टिक मानकांची पूर्तता करते आणि स्वच्छताविषयक पद्धतींचे पालन करते याची खात्री करण्यासाठी कठोर गुणवत्ता नियंत्रण उपाय आहेत.

तत्काळ पौष्टिक गरजा पूर्ण करण्याव्यतिरिक्त, महाराष्ट्र राज्य मध्यान्ह भोजन कार्यक्रम गरिबी निर्मूलन, सामाजिक समावेश आणि मानवी भांडवल निर्मिती यासारख्या व्यापक विकास उद्दिष्टांमध्ये देखील योगदान देतो. आपल्या तरुण लोकसंख्येच्या आरोग्य आणि शिक्षणामध्ये गुंतवणूक करून, पुढील वर्षांमध्ये शाश्वत वाढ आणि विकासासाठी मजबूत पाया घालण्याचे राज्याचे उद्दिष्ट आहे.

एकूणच, महाराष्ट्र राज्य मध्यान्ह भोजन कार्यक्रम हा आपल्या मुलांच्या कल्याणासाठी आणि सर्वांगीण विकासाचा चालना देण्याच्या सरकारच्या वचनबद्धतेचा पुरावा आहे, ज्यामुळे राज्याच्या आरोग्यदायी आणि अधिक समृद्ध भविष्याचा मार्ग मोकळा होतो.

शाळेतील उपस्थिती, धारणा आणि कार्यप्रदर्शन सुधारण्यासाठी सादर करण्यात आलेला, महाराष्ट्रातील मध्यान्ह भोजन कार्यक्रम पालकांना त्यांच्या मुलांना नियमितपणे शाळेत पाठवण्यासाठी प्रोत्साहन म्हणून काम करतो. तांदूळ, डाळ (मसूर), भाजीपाला आणि काहीवेळा फळे यांसारखे दैनंदिन जेवण पुरवून, हा कार्यक्रम आर्थिकदृष्ट्या वंचित पार्श्वभूमीतील मुलांना दिवसातून किमान एक पौष्टिक जेवण मिळेल याची खात्री करतो.

● **संशोधन समस्या**

महाराष्ट्र राज्यातील माध्यान्ह भोजन कार्यक्रमाद्वारे एकूण अर्थसंकल्पात वाटप केलेल्या निधीबाबत संशोधनाची समस्या खालीलप्रमाणे तयार केली जाऊ शकते:

“महाराष्ट्र राज्यातील माध्यान्ह भोजन कार्यक्रमासाठी वाटप केलेल्या एकूण अर्थसंकल्पाची पर्याप्तता, उपयोग आणि परिणामकारकता यांचे विश्लेषण करण्यासाठी, पोषण परिणाम, शाळेतील उपस्थिती आणि लाभार्थी मुलांमधील शैक्षणिक कामगिरीवर त्याचा परिणाम यावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे.”

संशोधन समस्येचे प्रमुख घटक :

१. अर्थसंकल्प वाटपाची पर्याप्तता :

महाराष्ट्र राज्यातील माध्यान्ह भोजन कार्यक्रमासाठी दिलेले एकूण बजेट सर्व पात्र शालेय मुलांच्या पोषणविषयक गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि कार्यक्रमाची संपूर्ण राज्यात प्रभावी अंमलबजावणी सुनिश्चित करण्यासाठी पुरेसा आहे की नाही याची तपासणी करणे.

२. निधीचा विनियोग :

अन्न पुरवठा खरेदी, परिचालन खर्च, पायाभूत सुविधांचा विकास आणि प्रशासकीय खर्चासह कार्यक्रमात वाटप केलेला निधी किती प्रभावीपणे वापरला जातो याचे मूल्यांकन करणे.

३. पोषण परिणामांवर परिणाम :

कार्यक्रमासाठी वाटप केलेले एकूण बजेट आणि लाभार्थी मुलांमधील पोषण परिणामांमधील सुधारणा, जसे की कुपोषण दर कमी करणे, आहारातील विविधतेत सुधारणा आणि एकूण पोषण स्थिती यांच्यातील संबंधांचे परीक्षण करणे.

४. शाळेच्या उपस्थितीवर होणारा परिणाम :

शाळेच्या उपस्थितीच्या वर्तनावर आणि मोफत जेवणाच्या तरतुदीचा नियमित शाळेतील उपस्थितीवर किती प्रमाणात परिणाम होतो यासह, नोंदणी केलेल्या मुलांमधील शाळेतील उपस्थिती दरांवर माध्यान्ह भोजन कार्यक्रमाच्या बजेट वाटपाचा प्रभाव तपासणे.

५. शैक्षणिक कामगिरी :

माध्यान्ह भोजन कार्यक्रमासाठी अर्थसंकल्पीय वाटप आणि शैक्षणिक कामगिरी निर्देशक, जसे की शैक्षणिक उपलब्धी, शिकण्याचे परिणाम आणि सहभागी विद्यार्थ्यांमधील धारणा दर यांच्यातील संबंधांचे मूल्यांकन करणे.

६. समानता आणि वितरण :

कार्यक्रमासाठी अर्थसंकल्पीय वाटप महाराष्ट्र राज्यातील विविध क्षेत्रांमध्ये, शाळांमध्ये आणि लाभार्थी गटांमध्ये समानतेने वितरित केले जाते की नाही याचे विश्लेषण करणे आणि निधी वितरणातील असमानता किंवा असमानता ओळखणे.

७. आव्हाने आणि अडथळे :

निधी वितरण, खरेदी प्रक्रिया, लॉजिस्टिक आव्हाने आणि प्रशासकीय अडथळ्यांशी संबंधित समस्यांसह, माध्यान्ह भोजन कार्यक्रमात वाटप केलेले बजेट प्रभावीपणे वापरण्यात येणारी आव्हाने, अडथळे आणि अडथळे ओळखणे.

या घटकांना संबोधित करून, संशोधक महाराष्ट्र राज्यातील माध्यान्ह भोजन कार्यक्रमात अर्थसंकल्पीय वाटपाची प्रभावीता आणि कार्यक्षमतेबद्दल मौल्यवान अंतर्दृष्टी प्रदान करू शकते, ज्यायोगे धोरणात्मक निर्णय आणि कार्यक्रम सुधारणांची माहिती दिली जाते ज्यामुळे शालेय मुलांच्या पोषण आणि शैक्षणिक गरजा चांगल्या प्रकारे पूर्ण केल्या जातात.

● **अभ्यासाचे उद्दिष्ट**

1. महाराष्ट्र राज्यातील माध्यान्ह भोजन योजनेमधील एकूण अर्थसंकल्पीय वाटप निधी आणि जाहीर झालेल्या निधीचे सविस्तर विश्लेषण करणे.

2. २०१६ ते २०२१ या कालावधीत महाराष्ट्र राज्यातील माध्यान्ह भोजन योजने अंतर्गत एकूण निधीच्या वापराचा सविस्तर अभ्यास करणे.

3. आवश्यक असल्यास सुधारणेसाठी उपाय सुचवणे.

● **संशोधन पद्धती** पुस्तके, शोध निबंध, शोध प्रबंध, आरबीआय अहवाल, महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी अहवाल, माध्यान्ह भोजन योजनेवरील तिसऱ्या पुनरावलोकन अभियानाचा अहवाल (२०१६ ते २०२१) द्वारे प्रकाशित केलेल्या अहवालांमधून फक्त दुय्यम माहिती गोळा केली आहे.

• तथ्य संकलन आणि माहिती विश्लेषण

तक्ता क्र.1

महाराष्ट्र राज्यातील मध्यान्ह भोजन कार्यक्रमा अंतर्गत निधीची माहिती
(कोटी मध्ये रु.)

अ. क्र.	वर्ष	एकूण अर्थसंकल्पीय वाटप	जाहीर झालेला निधी	एकूण निधीचा वापर
१	२०१६	२२३३.८५	१५८७.४४	१४७६.१९
२	२०१७	१९६६.७३	१२१७.२०	१४५१.९७
३	२०१८	२०७५.८६	२०२४.३४	१९२१.४१
४	२०१९	२१५८.१७	२१४४.००	१८४५.०४
५	२०२०	२३४१.०१	२२५७.७२	२१४२.८२
६	२०२१	२२७६.८५	१००२.५०	८६६.७७
एकूण		१३०५२.४७	१०२३३.२१	९७०४.२०
सरासरी		२१७५.४१	१७०५.५४	१६१७.३७
प्रमाणित विचलन		१३७.७६	५१८.७४	४५४.१०
भिन्नतेचे गुणांक		६.३३	३०.४२	२८.०८
चक्रवाढ वाढीचा वार्षिक दर		०.००४	-०.०९	-०.१०
कमाल		२३४१.०१	२२५७.७२	२१४२.८२
किमान		१९६६.७३	१००२.५०	८६६.७७

स्त्रोत:- शाळांमधील मध्यान्ह भोजनाचा राष्ट्रीय कार्यक्रम (MDMS) वार्षिक कार्य योजना आणि बजेट, २०१६ ते २०२१.

वरील तक्ता क्रमांक १ मध्ये महाराष्ट्र राज्यातील मध्यान भोजन कार्यक्रमा अंतर्गत एकूण अर्थसंकल्पीय वाटप, जाहीर झालेला निधी, एकूण निधीचा वापर केला याची माहिती २०१६ ते २०२१ या वर्षामधील दर्शवली आहे. या सहा वर्षांच्या कालावधीमध्ये मध्यान भोजन वर एकूण अर्थसंकल्पीय निधीचे वाटप हे १३०५२.४७ कोटी रुपये झाले आहे. एकूण अर्थसंकल्पीय निधीच्या वाटपाची सरासरी २१७५.४१ कोटी रुपये आहे. एकूण अर्थसंकल्पीय निधीचा चक्रवाढ वाढीचा वार्षिक दर ०.००४ टक्के इतका आहे. तर भिन्नता गुणांक हा ६.६३ टक्के आहे. सर्वात कमी अर्थसंकल्पीय निधीचे वाटप हे २०१७ साली १९६६.७३ कोटी रुपये झाले आहे. सर्वाधिक अर्थसंकल्पीय निधीचे वाटप हे २०२० साली २३४१.०१ कोटी रुपये झाले आहे.

या सहा वर्षांच्या कालावधीमध्ये मध्यान भोजन वर एकूण जाहीर झालेला निधी हा १०२३३.२१ कोटी रुपये झाले आहे. जाहीर झालेला निधीची सरासरी १७०५.५४ कोटी रुपये आहे. जाहीर झालेला निधीचा चक्रवाढ वाढीचा वार्षिक दर - ०.०९ टक्के इतका आहे. तर भिन्नता गुणांक हा ३०.४२ टक्के आहे. सर्वात कमी जाहीर झालेला निधी हा २०२१ साली १००२.५० कोटी रुपये झाले आहे. सर्वाधिक जाहीर झालेला निधी हा २०२० साली २२५७.७२ कोटी रुपये झाले आहे.

या सहा वर्षांच्या कालावधीमध्ये मध्यान भोजन वर एकूण निधीचा वापर हा ९७०४.२० कोटी रुपये आहे. एकूण निधीच्या वापराची सरासरी १६१७.३७ कोटी रुपये आहे. एकूण वापर केलेल्या निधीचा चक्रवाढ वाढीचा वार्षिक दर - ०.१० टक्के इतका आहे. तर भिन्नता गुणांक हा २८.०८ टक्के आहे. सर्वात कमी एकूण वापर केलेला निधी हा २०२१ साली ८६६.७७ कोटी रुपये आहे. सर्वाधिक वापर केलेला निधी हा २०२० साली २१४२.८२ कोटी रुपये आहे.

यावरून असे स्पष्ट होते की, महाराष्ट्र राज्यातील मध्यान भोजन योजनेतील (एकूण अर्थसंकल्पीय वाटप, जाहीर झालेला निधी, एकूण निधीचा वापर) निधीचा २०१६ ते २०२१ या कालावधीचा विचार करता मध्यान भोजनावरील एकूण अर्थसंकल्पीय वाटप, जाहीर झालेला निधी, एकूण निधीचा वापर वाढत आहे. परंतु २०२१ साली एकूण अर्थसंकल्पीय वाटप, जाहीर झालेला निधी, एकूण निधीचा वापर यामध्ये घट झाल्याचे पहावयास मिळते. याचे महत्वाचे कारण म्हणजे भारतावर आलेले कोरोनाचे संकट हे आहे.

निष्कर्ष:-

1. या सहा वर्षांच्या कालावधीमध्ये मध्यान भोजन वर एकूण अर्थसंकल्पीय निधीचे वाटप हे १३०५२.४७ कोटी रुपये झाले आहे. एकूण अर्थसंकल्पीय निधीच्या वाटपाची सरासरी २१७५.४१ कोटी रुपये आहे.

2. एकूण अर्थसंकल्पीय निधीचा चक्रवाढ वाढीचा वार्षिक दर ०.००४ टक्के इतका आहे. तर भिन्नता गुणांक हा ६.६३ टक्के आहे. सर्वात कमी अर्थसंकल्पीय निधीचे वाटप हे २०१७ साली १९६६.७३ कोटी रुपये झाले आहे. सर्वाधिक अर्थसंकल्पीय निधीचे वाटप हे २०२० साली २३४१.०१ कोटी रुपये झाले आहे.
3. या सहा वर्षांच्या कालावधीमध्ये मध्यान भोजन वर एकूण जाहिर झालेला निधी हा १०२३३.२१ कोटी रुपये झाले आहे. जाहिर झालेला निधीची सरासरी १७०५.५४ कोटी रुपये आहे.
4. जाहिर झालेला निधीचा चक्रवाढ वाढीचा वार्षिक दर -०.०९ टक्के इतका आहे. तर भिन्नता गुणांक हा ३०.४२ टक्के आहे. सर्वात कमी जाहिर झालेला निधी हा २०२१ साली १००२.५० कोटी रुपये झाले आहे. सर्वाधिक जाहिर झालेला निधी हा २०२० साली २२५७.७२ कोटी रुपये झाले आहे.
5. या सहा वर्षांच्या कालावधीमध्ये मध्यान भोजन वर एकूण निधीचा वापर हा ९७०४.२० कोटी रुपये आहे. एकूण निधीच्या वापराची सरासरी १६१७.३७ कोटी रुपये आहे.
6. एकूण वापर केलेल्या निधीचा चक्रवाढ वाढीचा वार्षिक दर -०.१० टक्के इतका आहे. तर भिन्नता गुणांक हा २८.०८ टक्के आहे. सर्वात कमी एकूण वापर केलेला निधी हा २०२१ साली ८६६.७७ कोटी रुपये आहे. सर्वाधिक वापर केलेला निधी हा २०२० साली २१४२.८२ कोटी रुपये आहे.
7. यावरून असे स्पष्ट होते की, महाराष्ट्र राज्यातील मध्यान भोजन योजनेतील (एकूण अर्थसंकल्पीय वाटप, जाहीर झालेला निधी, एकूण निधीचा वापर) निधीचा २०१६ ते २०२१ या कालावधीचा विचार करता मध्यान भोजनावरील एकूण अर्थसंकल्पीय वाटप, जाहीर झालेला निधी, एकूण निधीचा वापर वाढत आहे. परंतु २०२१ साली एकूण अर्थसंकल्पीय वाटप, जाहीर झालेला निधी, एकूण निधीचा वापर यामध्ये घट झाल्याचे पहावयास मिळते. याचे महत्वाचे कारण म्हणजे भारतावर आलेले कोरोनाचे संकट हे आहे.

उपाययोजना:-

1. कार्यक्रमाची उद्दिष्टे पूर्ण होत आहेत की नाही हे पाहण्यासाठी असंबद्ध तृतीय पक्ष माध्यान्ह भोजन मूल्यमापनाचे निरीक्षण करू शकतात.
2. शाळांमध्ये पाण्याची पुरेशी सोय, स्वयंपाकघर आणि इतर पायाभूत सुविधा असण्याची सक्त सूचना आहे.
3. पालकांना सूचित केले पाहिजे की मध्यान भोजन हे अतिरिक्त जेवण आहे आणि घरी खाल्लेल्या जेवणाची जागा नाही. काही मुलांना घरी दुपारचे जेवण किंवा नाश्ता वगळण्यापासून परावृत्त करणे महत्त्वाचे आहे.
4. जेवण निर्धारित पौष्टिक मानकांची पूर्तता करते आणि स्वच्छताविषयक पद्धतींचे पालन करते याची खात्री करण्यासाठी कठोर गुणवत्ता नियंत्रण उपाय आहेत.

संदर्भ:-

1. दुसाने मिलिंद (२०१९), शालेय पोषण आहार योजना विद्यार्थ्यांचा आहार गुणात्मक व पोषणमूल्य दृष्ट्या वृद्धिंगत योजना, जिल्हा माहिती कार्यालय जळगांव, महान्यूज लोकमत वृत्तपत्र.
2. घोडमारे स्वाती (२०१८), पोषण आहाराची गरज, राष्ट्रीय पोषण महिना, प्रभारी वरिष्ठ वैज्ञानिक अधिकारी, पोषाहार विभाग नागपूर.
3. पेटकर सुनिता (२०१२), 'औरंगाबाद जिल्ह्यातील प्राथमिक शाळेत शालेय पोषण आहार योजनेची अंमलबजावणी करताना समस्यांचा चिकित्सक अभ्यास'. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, शिक्षणशास्त्र पीएच. डी. शोधनिबंध.
4. माने गजानन (२००८), 'ग्रामीण भागातील माध्यमिक शाळेतील पोषक आहाराबद्दलच्या जागरूकतेची सद्यस्थितीअभ्यासाने', डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद.
5. पाटील वर्षा (२०१३), 'झोपडपट्टीतील कुपोषणाचे दुष्परिणाम व बाल आहार बदल याविषयी एक अभ्यास', विवेक रिसर्च जर्नल, प्रकाशक- विवेकानंद कॉलेज, कोल्हापूर.
6. महाजनी स्नेहा (२०१०), 'शास्त्रशुद्ध आहारशास्त्र', श्री मंगेश प्रकाशन नागपूर, पृष्ठ क्र. १४९, २११, २१७.
7. चंद्रमणी एम. (१९८८), पोषक आहाराचा वेगवेगळ्या स्तरावर होणारा परिणाम एक चिकित्सक अभ्यास, अप्रकाशित शोध निबंध, पीएच. डी. होमसायन्स मद्रास विद्यापीठ.